

KÜRESELLEŞME VE TÜRKİYE TARIMI: TEHDİTLER VEYA FIRSATLAR¹

Prof. Dr. Tayfun Özkaya*

ÖZET

Dünya kapitalizmi 1970'lerden itibaren bir krize girmiş ve kâr oranları düşmüştür. Bu ise sermayenin özelleştirmeler, sosyal devletin eritilmesi vb. yollarla düşen kâr oranlarını yükseltmek için bir çaba içine girmesine yol açmıştır. IMF ve Dünya Bankası, gelişmekte olan ülkelerden ve Türkiye'den bütçe kesintileri, "serbest ticaret" talep etmektedir. Emperyal ülkelerde buna rağmen tarımsal çokuluslu şirketlere destek 2000 yılında 245 milyar dolardı.

Türkiye'de kriz sürecine damgasını vuran en önemli olgu 1989'daki 32 sayılı karar gereği kambiyo rejiminin tamamen kuralsızlaştırılmasıdır. Bu adım sermaye hareketlerinin tamamen serbestleşmesine yol açmış ve Türkiye, içeriden ve dışarıdan gelen para ve finans şoklarına karşı savunmasız durumda kalmıştır. Türkiye sermaye akımlarının giriş ve çıkışları üzerine hiçbir denetiminin olmaması nedeniyle ekonomisini artık idare edemez hale gelmiştir

Küreselleşme akımı ve uygulamalarının yoğunluk kazandığı 1980 başında tarım ürünleri dış ticaretinde Türkiye net ihracatçıdır. Ancak 1980-1999 arasında tarım ürünleri ihracatı 1.5 kat artmış iken, ithalatı 36 kez artmıştır.

Çare en az ABD ve AB gibi yalnızca DGD değil tarımsal fiyat desteklemeleri dâhil politikaları akıllıca uygulamaktır. Tarımda yapısal değişimlere büyük gereksinim vardır. Toprak reformu, arazi toplulaştırması, kooperatifçiliğin geliştirilmesi bunlardan bir kaçıdır.

Anahtar kelimeler: Küreselleşme, tarımsal ihracat, tarımsal ithalat, tarım politikası

SUMMARY

GLOBALIZATION AND TURKISH AGRICULTURE: THREATS OR OPPORTUNITIES

World capitalism stuck into crises and profit rates has fallen down since 1970. The capital tended to dissolve the social state and to demand privatization to overcome these falling profit rates. IMF and World Bank are asking for budget deduction, trade liberalization from the developing countries and Turkey. In Imperial states even though support to agricultural multinational companies was 245 billion dollars in 2000.

¹ 5. Tarım Ekonomisi Kongre bildirisi, Erzurum, 2002.

* Ege Üniversitesi Ziraat Fak. Tarım Ekonomisi Bölümü Bornova İzmir. E-Posta: ozkayatayfun@gmail.com

The main fact affecting the crises in Turkey is the deregulation of exchange rate regime according to Act of 32 in 1989. This act makes capital flow fully liberal and Turkey became defenseless to the monetarial and financial internal and external shocks. Turkey becomes position where it cannot control its economy because of uncontrolled mechanism of capital flow.

Turkey is a net exporter of agricultural products in the beginning of 80s when the globalization has become intensive. But, the export of agricultural products has increased 1.5 fold and the imports 36 fold during 1980-1999 period.

The remedy is to apply not only the direct payment system like in USA and AB and also agricultural price support rationally. There is a need for a structural change in agriculture. Land reform, land consolidation, promotion of cooperatives is some of the examples.

Key words: Globalization, agricultural export, agricultural import, agricultural policy

Giriş

Dünya’da küreselleşme denilen büyük bir değişim yaşanmaktadır. Bu malların, hizmetlerin, sermayenin, informasyonun küresel düzeyde dolaşımının hızlandığı ve genişlediği bir süreçtir. Ancak emeğin dolaşımına büyük engeller getirilmeye devam ediliyor. Bunlardan başka küreselleşme karar alma süreçlerinin ulus devlet sınırları dışına taşması anlamına da gelmektedir. Bu olumlu anlamda küreselleşme, örneğin Tuna Nehrinin kirlenmesinin Karadeniz yoluyla Ülkemizi çok yakından ilgilendirmesi bakımından, bu nehir üzerinde bulunan bütün devletlerin ve bundan etkilenen Karadeniz kıyısındaki devletlerin birbirlerine karışabilmesi ve bu bakımdan ulus devletin yetkilerini başka devletler veya uluslararası kuruluşlarla paylaşılması zorunluluğu şeklinde yorumlanabilir. İnsan hakları ile ilgili konular da giderek küresel düzeyde ele alınmaktadır. Bütün bunların yanında küreselleşme deyince birçok kişinin aklına internet vb. iletişim olanaklarının genişlemesi kısacası iletişim patlaması gelmektedir.

Ancak şu anda Dünya’da ağırlıklı olarak hükmünü sürdüren eğilim yukarıda sözü edilen yaklaşımlar değildir. Küreselleşme esas olarak ulus devletlerin mal, hizmet ve sermayenin küresel dolaşımına gümrükler, kurallar ve ekonomik etkinlikler yoluyla getirdikleri engellerin kaldırılması olarak anlaşılmaktadır. Buna şirketlerin küreselleşmesi (corporate globalism) de diyebiliriz. Bu bazılarınca geri dönüşsüz ve boyun eğilmesi gereken doğal bir süreç gibi tanımlanmak istenmektedir. Bu anlamda

ise küreselleşme “kapitalizmin uluslararasılaşması ve yeniden yapılanması“ süreci olarak tanımlanmaktadır.² Bu anlamda bir küreselleşmenin şu anda güçlü bulunan sanayileşmiş, gelişmiş ülkelerin çıkarına uygun olduğu ve bu ülkelerin gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerine hâkim olmak için böyle bir ideolojiyi yaymaya çalıştıkları da söylenebilir. Avrupa Birliğini (AB) ele alırsak bu topluluk uzun yıllar boyunca kendi içine olan mal ve hizmet akımlarına kotalar, prelevmanlarla, kurallarla büyük engeller getirmiş ancak kendi içinde bu akımları kolaylaştırmıştır. Halen de bu engeller azalmakla birlikte bitmiş değildir. Standartlar vb. yollarla istemediği akımları yavaşlatmaya devam etmektedirler.

Küreselleşme görüldüğü gibi bir yanıla iletişim patlaması ve karar alma süreçlerinde uluslararasılaşma diğer yanıla ise gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerini çökertebilecek şekilde dış ticaretin ve finansmanın serbestleştirilmesi olarak algılanabilmektedir. Bu nedenle küreselleşme denilen olgunun bir yönüyle kaçınılmaz bir gerçek olarak kabulü mümkün olduğu gibi, diğer yönüyle ise istenilmeyen, insani olmayan yönlerine direnilebilir, değiştirilebilir bir gelişme olduğu söylenebilir. İnsan tarafından oluşturulan bu tür değişimler her zaman karşı gelinebilir ve dönüştürülebilir. “Nerede güçlü bir imparatorluk, güçlü bir devlet ortaya çıkmışsa, kendi evrenselciliğini, çevresine siyasal bir söylem içinde dayatmıştır...Günümüzde bu gayreti Anglo-Amerikanizm ‘globalleşme’ düsturu altında göstermektedir.”³ Tarihi yapan insandır. Hiç bir olgu tartışılmaksızın insanlara zorunlu ve geri dönüşsüz olarak dayatılamaz.

Dünya kapitalizmi 1970’lerden itibaren aşırı üretim, rekabetin yoğunlaşması, finansal sermaye ve spekülâtif birikim tercihlerinin sanayi yatırımlarının önüne geçmesi gibi gelişmeler sonucu bir krize girmiş ve kar oranları düşmüştür. Bu ise gelişmiş ülkelerdeki sermayenin hem kendi ülkelerinde hem de gelişmekte olan ülkelerde özelleştirmeler, sosyal devletin eritilmesi vb. yollarla düşen kar oranlarını yükseltmek için bir çaba içine girmesine yol açmıştır. İşte “küreselleşme” şeklinde sunulan bu eğilim şu anda Dünya’nın güçlü şirketlerin küreselleşmesidir.

---

² Mander, Jerry and Goldsmith, Edward. 1996. The Case Against the Global Economy, Sierra Club Books, San Francisco’ dan aktaran: Seyhan Erdoğan, “Küreselleşen Dünyada Küresel Sendika Problemlerine Bir Örnek: Çokuluslu Şirketlerde Çalışma Koşullarına İlişkin Davranış İlkeleri” *Türkiye Yıllığı* 99, 1999, S. 47.

³ Doğan Özlem, “Doğa Bilimleri ve ‘Sosyal Bilimler’ Ayrımının Dünü ve Bugünü Üzerine” *Toplum ve Bilim*, Sayı:76, Bahar, 1998, s.32.

IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar da bu çabaya destek olmaktadır. Her ne kadar ulus devletlerin ölmekte olduğu gibi bir söylem yaygınlaştırılmaya çalışılıyorsa da “uluslararası finans kuruluşlarının fonlarının büyük bölümü emperyal devletlerden [ABD ve AB devletleri] gelir, bu kuruluşların yönetim kurullarında temsil, emperyal devletlerin sağladıkları fonların oranına dayanır. IMF ve Dünya Bankası’nı daima ABD’li ya da AB’li kişiler yönetmiştir.”⁴ Bu uluslararası kuruluşlar ve onların arkasındaki güçlü devletler Türkiye ve benzeri ülkelerde desteklemelerin kalkması, gümrüklerin serbestleşmesi yönünde davranırken gelişmiş ülkelerde tarıma yapılan destekler muazzam boyutlardadır. “Güya daha ‘verimli’ (sübvansiyonlu) ABD’li çiftçilerin ürettiği gıda ürünlerinin ithalatı, iki milyon Meksika’lı ve Brezilya’lı çiftçiyi 1990’lı yıllarda çiftliklerinden sürüp attı. IMF ve Dünya Bankası, Latin Amerika ülkelerinden [ve Türkiye’den] bütçe kesintileri ve serbest ticaret talep ediyor.”⁵ Emperyal ülkelerde buna rağmen tarımsal çokuluslu şirketlere destek 2000 yılında 245 milyar dolardı.⁶

Türkiye’de Finansal Krizler

Türkiye ekonomisini bütünüyle krize sürükleyen yapı Dünya finans sektöründeki gelişme ile yakın ilgilidir. “Uluslararası finansal hareketler ve parasal piyasalardaki gelişmeler küreselleşme olgusunun en önemli ögesidir. Örneğin 1970’li yılların sonunda döviz işlemleri dünya ihracatının 3,5 katı düzeyinde iken, günümüzde bu oran yaklaşık 70 katı düzeyindedir.”⁷ “Türkiye’de 1990 sonrası iş dünyasının çevrimleri hep kısa süreli mini kriz, mini büyüme, kriz sarmalları şeklinde tezahür ediyor. ...1990’lardaki kriz sürecine damgasını vuran en önemli olgu 1989’daki 32 sayılı karar gereği kambiyo rejiminin tamamen kuralsızlaştırılmasıdır. Bu adım Türkiye’nin dışa açılma sürecindeki son halkayı oluşturmakta ve sermaye hareketlerinin tamamen serbestleşmesine yol açmaktadır. Bu adım sonrasında Türkiye, içeriden ve dışarıdan gelen para, maliye ve finans şoklarına karşı savunmasız durumda kalmıştır. Türkiye sermaye akımlarının giriş ve çıkışları üzerine hiçbir denetiminin olmaması nedeniyle ekonomisini artık idare edemez hale gelmiştir.”⁸

---

⁴ James Petras, (2002) Küreselleşme ve Direniş, Adonis Rek. ve Yay. Hiz. İstanbul, s.25.

⁵ James Petras, age, s.147.

⁶ Financial Times, 21 Kasım 2001, s.13.

⁷ www.bagimsizsosyalbilimciler.org/yazilar/soylesi-Temmuz2002.htm

Tarımın Dış Ticaretteki Yeri

Öncelikle küreselleşmenin Türkiye'nin tarım ürünleri ticareti üzerinde nasıl bir etki yarattığını inceleyerek başlayabiliriz.

Küreselleşme akımı ve uygulamalarının yoğunluk kazandığı 1980'den sonraki gelişmeleri incelemek ilginç olacaktır. Bu dönemin başında tarım ürünleri dış ticaretinde Türkiye net ihracatçıdır. 1980-1999 arasında tarım ürünleri ihracatı 1.5 kat artmış iken, ithalatı 36 kez artmıştır. Epeyce yanlış olarak söylenen Türkiye'nin tarımda kendi kendine yettiği savı, olay yalnızca dış ticaret açısından ele alınırsa doğrudur. Yoksa tüketicilerimizin önceden yeterli besin aldığı anlamında bir yeterlilikten söz edilemez. Ancak dış ticaret açısından bir yeterlilik de asla küçümsenemez. Birçok ülke ekme bulabilmek için çok acılar çekmektedir. Dönem sonunda Türkiye'nin tarım ürünlerinde net ithalatçı haline döndüğünü görüyoruz. 1995-1999 arasındaki beş yılın üçünde Türkiye net olarak tarım ürünleri ithalatçısıdır. Doğal olarak bu analizler tarıma dayalı sanayi ürünleri katılarak da yapılabilir. Bu durumda Çizelge 3'de görüldüğü gibi 1996-1999 arasında ticaret dengesi bir miktar lehimize olmaktadır. 1999 yılında bu denge 1 milyar doların biraz üzerindedir. 1999 yılındaki dış ticaret açığının 14 milyar dolar olduğu düşünülürse tarım ve tarım ürünleri dış ticaretimizin bu açığın kapanmasındaki rolünün ne kadar az olduğu görülebilir. (bkz: Çizelgeler)

---

⁸ Erinç Yeldan, (Haziran-Temmuz 2001) " Türkiye IMF programlarını Harfîyen Uyguladığı İçin Krizden Kurtulamıyor" TES-İŞ Dergisi, Sayı: 3, s. 28.

Çizelge 1: Yıllar İtibariyle, Tarım Ürünleri İhracatı, İthalatı ve Farkları

YILLAR	TARIM ÜRÜNLERİ İHRACATI (milyon \$) (1)	TARIM ÜRÜNLERİ İTHALATI (milyon \$) (2)	FARK (1-2)
1980	1672	51	1621
1981	2219	125	2094
1982	2140	176	1964
1983	1881	138	1743
1984	1749	418	1331
1985	1719	375	1344
1986	1886	457	1429
1987	1853	782	1071
1988	2341	499	1842
1989	2126	1041	1085
1990	2347	1318	1029
1991	2683	808	1875
1992	2204	1178	1026
1993	2365	1664	701
1994	2457	1209	1248
1995	2307	2444	-137
1996	2659	2885	-226
1997	2893	3093	-200
1998	2913	2597	316
1999	2592	1814	778
2000*	789	1062	-273

*6 Aylık

Kaynak: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, <http://www.tarim.gov.tr>

Çizelge 2: Tarım Ürünleri ve Tarıma Dayalı Sanayi Ürünleri İhracatının gelişimi (Milyon \$)

Yıllar	Toplam İhracat	Tarım Ürünleri İhracatı	Tarım Ürünleri İhracatının Toplam İhracattaki Payı (%)	Tarıma Dayalı İşlenmiş Ürünler İhracatı	Tarım ve İşlenmiş Tarım Ürünleri İhracatı	Tarıma Dayalı İşlenmiş Ürünler İhracatının Genel İhracattaki Payı (%)	Tarım ve İşlenmiş Tarım Ürünleri İhracatının Genel İhracattaki Payı (%)
1996	23.224	2.659	11.45	2.262	4.921	9.74	21.19
1997	26.261	2.893	11.02	2.537	5.430	9.66	20.68
1998	26.974	2.913	10.80	2.093	5.006	7.76	18.56
1999	26.588	2.592	9.75	1.799	4.391	6.77	16.51

Kaynak: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, <http://www.tarim.gov.tr>

Çizelge 3: Tarım Ürünleri ve Tarıma Dayalı Sanayi Ürünleri İthalatının Gelişimi (Milyon \$)

Yıllar	Toplam İthalat	Tarım Ürünleri İthalatı	Tarım Ürünleri İthalatının Toplam İthalattaki Payı (%)	Tarıma Dayalı İşlenmiş Ürünler İthalatı	Tarım ve İşlenmiş Tarım Ürünleri İthalatı	Tarıma Dayalı İşlenmiş Ürünler İthalatının Genel İthalattaki Payı (%)	Tarım ve İşlenmiş Tarım Ürünleri İthalatının Genel İthalattaki Payı (%)	Tarım Ürünlerinde Dış Ticaret Dengesi (İhracat-İthalat) (1)	İşlenmiş Tarım Ürünlerinde Dış Ticaret Dengesi (İhracat-İthalat) (2)	Tarım ve İşlenmiş Tarım Ürünlerinde Dış Ticaret Dengesi (1+2)
1996	43.627	2.885	6.61	1.759	4.644	4.03	10.64	-226	503	277
1997	48.559	3.093	6.37	1.624	4.717	3.34	9.71	-200	913	713
1998	45.921	2.597	5.66	1.541	4.138	3.36	9.01	316	552	868
1999	40.687	1.814	4.46	1.431	3.245	3.52	7.98	778	368	1146

Kaynak: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, <http://www.tarim.gov.tr>

Verimler ve Küreselleşmenin Sıvıları

Son yıllarda Türkiyenin tarım ürünleri ithalatına olabildiğince kapılarımızı açılmasına gerekçe yaratmak amacıyla ülkemizdeki verimlerin çok düşük olduğu yönünde kamuoyuna yapılan açıklamalar üzerinde de durmak yararlıdır. Genellikle Fransa'da ve Türkiye'de buğday verimi gibi yapılmaması gereken karşılaştırmalar yapılmaktadır. Ekolojik özellikler dikkate alınmadan yapılan bu karşılaştırmalar anlamsızdır. FAO verilerine göre 1999 yılında Türkiye buğday verimi, Fransa'nın veriminin % 29'u dur, ancak ABD'nin verimi de Fransa'nın % 40'ıdır. ABD, buğday verimi Fransa'dan düşük diye bu üretimden vazgeçmemektedir. Tam tersine Dünya'nın en büyük buğday ihracatçısıdır. Pamukta ABD veriminin Türkiye veriminin % 61'i, ayçiçeğinde ise %90'ı, olduğunu da biliyoruz. Türkiye'yi düşük verimler ülkesi diye yerden yere vuranlar bu istatistikleri incelememektedirler. Pamukta Türkiye üreticisine 6-9 cent dolayında prim verirken, ABD; 100 cent dolaylarında prim vermekte, Türkiye'den pamuk ithal edecek ithalatçıya da gene iyi koşullarda kredi vermektedir. Burada yoğun küreselleşme söylemine karşılık, daha verimsiz üretimin ABD'de desteklendiği izlenmekte, ancak Türkiye'ye tüm destekleri yok etmesi gerektiği empoze edilmektedir. Kısacası çifte standartlar geçerlidir. Ayrıca dekara verimlerin artışı konusunu saplantı haline getirmemek yararlıdır. Yoğun gübre, ilaç gibi dışa bağımlı girdileri kullanarak dekara verimi artırmak ne üreticiye ne ülke ekonomisine ne de tüketicilere yarar getirmektedir. Yoğun dış girdi (hem tarım dışı yani sanayiye dayalı, hem de ithalata dayalı olması anlamında) kullanımı besinleri ve çevreyi de yok etmektedir.

Tarım Politikasındaki Gelişmeler

1980 başlarında serbest piyasanın bütün sorunları çözeceğine dair bir ideoloji topluma yerleştirilmeye çalışıldı ve bunda oldukça başarılı olundu. Dünya'da hele tarımda aslında serbest piyasa olmadığı, başda ABD devleti olmak üzere yoğun müdahalelerle piyasaya yön verildiği gözden uzak tutuldu.

Türkiye IMF hatta Dünya Bankasına verdiği niyet mektupları ile Doğrudan Gelir Desteği (DGD) dışında bütün fiyat desteklemelerini kaldırma taahhüdü vermiştir. Doğrudan gelir desteği limitleri 500 dekara çıkarılmıştır. Yapılan inceleme ve gözlemler genellikle büyük çiftçilerin arazilerini kağıt üzerinde 500'er dekarlık parçalara bölerek bundan yararlandıkları, küçük üreticilerin ise çeşitli yerlere ödeyecekleri harçlar, aidatlar, bürokratik zorluklar ve vergi konusundaki çekinceleri nedeniyle bir çoğunun hiç başvuruda bile bulunmadıkları görülmektedir. Destekleme

alımlarının büyük çiftçilere yaradığı eleştirisi ile kamuoyuna kabul ettirilmeye çalışılan bu uygulama asıl büyük üreticilere yaramıştır. Diğer yandan bu uygulama ile üretim, verim vb. alanlarda sağlıklı bir veri tabanı elde edileceği savları da havada kalmaktadır. Üreticiler adına formları düzenleyen birçok kişi birçok ürünle ilgili ayrıntılı formlar yazmaktansa çoğunu buğday, arpa vb. göstermektedir. Diğer yandan bu uygulama Tarım Bakanlığını felç etmiştir. Ziraat Mühendisleri ve teknisyenleri dosya doldurmaktan yayım, kontrol vb. işlerini yapamamaktadırlar. Küreselleşmeden (kendilerinin istediği şekilde) yarar sağlayan gelişmiş ülkeler DGD uygulaması sonucu düşecek olan fiyatlarımız nedeniyle Türkiye'yi tarım ürünleri için iyi bir pazar olarak geliştirebileceklerini görmektedirler. DGD'nin kendilerine diğer bir yararı da aslında kısa bir süre sonra kalkacak bu uygulama ile Türkiye'de kırsal kesimde rahatsızlıkları bir ölçüde yatıştırarak uygulanan politikaya karşı muhalefeti azaltmaktır.

Sonuç

Türkiye çokuluslu şirketlerin çıkarları doğrultusunda, emperyal devletlerin desteğindeki IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların yol göstericiliği ile yapılanmaktadır. Tarımımız da bu gelişmelerden olumsuz etkilenmektedir. Çare en az ABD ve AB gibi yalnızca DGD değil tarımsal fiyat desteklemeleri dâhil politikaları akıllıca uygulamaktır. Tarımda yapısal değişimlere büyük gereksinim vardır. Toprak reformu, arazi toplulaştırması, kooperatifçiliğin desteklenmesi bunlardan bir kaçıdır. Başta GAP olmak üzere tarımsal yatırımlara hız verilmesi gerektiği açıktır. Ancak bütün bunlar için Türkiye'nin bağımsız bir ekonomi politikası uygulayabileceği şekilde finans akımlarına denetim kurabilmesi gereklidir. Türkiye tarım alanında kendi kendine yetebilme, birçok tarımsal ürünü yetiştirebilme potansiyeline sahiptir. Her şeye rağmen Mısır vb. ülkeler gibi yiyecek ekmeğinde bile emperyal devletlerin eline muhtaç değildir. Türkiye bazı güçlükleri göze alması gereklidir. Doğumuzda daha bağımsız politikalar izlemek isteyen ülkelerin varlığı ve jeostratejik konumumuz itilmek istenilen geri konumdan kurtulmamızda elimizi güçlendirmektedir.

KAYNAKLAR

- DEMİRCİ S.**, (2000), *Doğrudan Gelir Sistemi ve Uygulamalar*, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- DEMİRCİ , S.**, (1999), *Destekleme Alımı ve Fark Ödeme Sisteminin Refah ve Dağılım Etkilerinin İncelenmesi (Şeker, Tütün ve Fındık Örneği)*, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- ERTUĞRUL C., G. GÜNAYDIN**, (7-8 Ocak 1999), *Dünya’da ve Türkiye’de Tarım Politikalarına Yeni Yaklaşımlar, Dünya’da Ve Türkiye’de Tarımsal Desteklemelere Yeni Yaklaşımlar*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Tarım Haftası’99 Sempozyum, Ankara.
- FINANCIAL TIMES**, 21 Kasım 2001, s.13.
- İŞİN, F.**, (1998)"GATT-Uruguay Round Tarım Anlaşması Çerçevesinde AB-Türkiye Gümrük Birliği'nin Türk Tarımı Açısından Değerlendirilmesi", *Ege Bölgesi 1.Tarım Kongresi*, 7-11 Eylül 1998, Aydın,I. Cilt, s.641-649.
- MANDER, J. AND GOLDSMİTH, E.** (1996) *The Case Against The Global Economy*, Siera Club Books, San Francisco’dan aktaran: Seyhan Erdoğan, “Küreselleşen Dünyada Küresel Sendika Problemlerine Bir Örnek: Çokuluslu Şirketlerde Çalışma Koşullarına İlişkin Davranış İlkeleri” *Türk Yıllığı 99*, 1999, S. 47.
- OECD**, (1999) *Agricultural Policies in OECD Countries, Monitoring and Evaluation, Paris*.
- OYAN, O.** (1995), “5 Nisan Kararları ve Tarımsal Politikalar”, 93-94 Petrol-İş Yıllığı, ss.715-729.
- OYAN, O.**, (1999), “Tarımsal Destekleme Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği”, *TÜRK-İŞ Yıllığı ’99*, cilt I, ss.187-200.
- ÖZKAYA, T.** (1996) *Türkiye Tarımında Küçük Üreticiler, Topraksızlar Sorunu ve İzmir İlinde Küçük ve Orta Büyüklükteki Tarım İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma*, Ziraat Mühendisleri Odası İzmir Şubesi Yayınları, İzmir.
- ÖZKAYA, T., OYAN, O., İŞİN, F., UZMAY, A.** (2001) “Türkiye Tarım Ekonomisi Nereye Götürülüyor?” *İktisat Dergisi*, Nisan 2001, sayı: 412 içinde., İstanbul.
- ÖZLEM, D.** “Doğa Bilimleri ve ‘Sosyal Bilimler’ Ayrımının Dünü ve Bugünü Üzerine” *Toplum ve Bilim*, Sayı:76, Bahar, 1998,s.32.
- PETRAS, J.** (2002) *Küreselleşme ve Direniş*, Adonis Rek. ve Yay. Hiz. İstanbul,